

Investigating the Impact of Artificial Intelligence (AI) on Contemporary Human Religiosity in the Three Fields of Anthropology, Value Theory, and Epistemology

Ali Yousefi Hanomarour, Ali Karbalaee Pazouki, Saleh Hasanzadeh, Mojtaba Rostami Kia

Corresponding Author, Department of Islamic Education, Faculty of Theology, Allameh Tabataba'i University, Tehran, Iran. a_usofi@atu.ac.ir, 0000-0001-8802-0492

Department of Islamic Studies, Faculty of Theology, Allameh Tabataba'i University, Tehran, Iran. Karbalaeeipazouki@atu.ac.ir, 0000-0001-8802-0548

Department of Islamic Studies, Faculty of Theology, Allameh Tabataba'i University, Tehran, Iran. E-mail: hasanzadeh@atu.ac.ir, 0000-0001-8802-5412

PhD in Islamic Studies, Qom University and Seminary. kia.mojtaba1365@gmail.com, 0000-0001-8802-1240

Article Info

ABSTRACT

Article type:

Research Article

Article history:

Received: 2025 November 16

Revised: 2025 February 24

Accepted: 2025 March 8

Published online:

Keywords:

Artificial intelligence

Epistemology

Religiosity,

Anthropology

Value theory

The present study examines the impact of artificial intelligence (AI) on contemporary human religiosity in three areas: anthropology, value theory, and epistemology. The statistical population includes 30 professors specializing in the fields of artificial intelligence and theology who responded to the designed questions. The research method is quantitative with qualitative content analysis of data and document review. The findings show that the professors' attitude towards artificial intelligence is multidimensional and diverse. From their perspective, in the field of religious epistemology, although artificial intelligence is capable of processing data and facilitates human access to religious resources, information replaces knowledge, which leads to epistemic skepticism and a change in epistemic reference and criterion from human and written sources to multiple machine data. On the other hand, in the field of anthropology, the belief in the emergence of features such as the soul and life after death in artificial intelligence is faced with doubt, and artificial intelligence, due to its reliance on machines, will change many value and moral foundations. Although the technological advances and positive effects of artificial intelligence on contemporary human religiosity are acknowledged by the interviewees, they emphasize that the negative consequences and ethical, epistemological, and anthropological challenges of this technology should not be neglected.

Cite this article: Last Name, Initial., Last Name, Initial., & Last Name, Initial. (2024). Title of paper in lower case letters (except for initial letter of first word, initial of first word after a colon, and proper nouns). *Academic Librarianship and Information Research*, 58 (X), 1-20. <http://doi.org/000000000000000000>

© The Author(s).

DOI: <http://doi.org/000000000000000000>

Publisher: University of Tehran Press

بررسی تأثیر هوش مصنوعی (AI) بر دین‌داری انسان معاصر (در سه حوزه انسان‌شناسی، ارزش‌شناسی و معرفت‌شناسی)

علی یوسفی هنومرور (نویسنده مسئول)، علی کربلایی پازوکی، صالح حسن زاده، مجتبی رستمی کیا

نویسنده مسئول، گروه مدرسی معارف اسلامی دانشگاه علامه طباطبایی تهران. رایانامه: a_usofi@atu.ac.ir
گروه معارف اسلامی دانشکده الهیات دانشگاه علامه طباطبایی تهران. رایانامه: Karbalaepazoki@atu.ac.ir
گروه معارف اسلامی دانشکده الهیات دانشگاه علامه طباطبایی تهران. رایانامه: hasanzadeh@atu.ac.ir
گروه معارف اسلامی دانشکده الهیات دانشگاه علامه طباطبایی تهران. رایانامه: hkhalat@atu.ac.ir
استادیار حوزه و دانشگاه، قم: kia.mojtaba1365@gmail.com

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: مقاله پژوهشی	پژوهش حاضر به بررسی تأثیر هوش مصنوعی (AI) بر دین‌داری انسان معاصر در سه حوزه انسان‌شناسی، ارزش‌شناسی و معرفت‌شناسی می‌پردازد. جامعه آماری شامل 30 استاد متخصص در حوزه‌های هوش مصنوعی و الهیات است که به پرسش‌های طراحی شده پاسخ داده‌اند. روش پژوهش کمی با تحلیل محتوای کیفی داده‌ها و بررسی اسنادی است. یافته‌ها نشان می‌دهد نگرش اساتید نسبت به هوش مصنوعی چندبعدی و متنوع است. از منظر آنان، در حوزه معرفت‌شناسی دینی، اگرچه هوش مصنوعی در پردازش داده‌ها توانمند بوده و دسترسی انسان به منابع دینی را تسهیل می‌کند، اما اطلاعات جایگزین معرفت می‌شود که این امر شکاکیت معرفتی و تغییر مرجع و معیار معرفتی از منابع انسانی و مکتوب به داده‌های متکثر ماشینی را به دنبال دارد. از طرفی در حوزه انسان‌شناسی، باور به ظهور ویژگی‌هایی چون روح و حیات پس از مرگ در هوش مصنوعی با تردید مواجه است و هوش مصنوعی، به واسطه اتکا بر ماشین، بسیاری از مبانی ارزشی و اخلاقی را دستخوش تغییر خواهد کرد. اگرچه پیشرفت‌های فناورانه و آثار مثبت هوش مصنوعی در دین‌داری انسان معاصر مورد تأیید مصاحبه‌شوندگان است، اما آنان تأکید دارند که پیامدهای منفی و چالش‌های اخلاقی، معرفت‌شناختی و انسان‌شناسی این فناوری نباید مورد غفلت قرار گیرد.
تاریخ دریافت: 1404/8/25 تاریخ بازنگری: 1404/12/5 تاریخ پذیرش: 1404/12/17 تاریخ انتشار:	
کلیدواژه‌ها: هوش مصنوعی دین‌داری معرفت‌شناختی ارزش‌شناختی انسان‌شناسی	

استناد: نام خانوادگی، نام؛ نام خانوادگی، نام؛ و نام خانوادگی، نام (1403). عنوان مقاله. تحقیقات کتابداری و اطلاع‌رسانی دانشگاهی، 58 (1)، 20-1.

<http://doi.org/00000000000000000000000000000000>

© نویسندگان.

ناشر: انتشارات دانشگاه تهران.

هوش مصنوعی به عنوان فناوری نوظهور نه تنها ساختارهای فنی بلکه حوزه معنوی و دینی را تحت تأثیر قرار می دهد (قائمی نیا، ۱۴۰۳). پرسش اصلی این است که آیا AI می تواند مفاهیم دینی را صرفاً به صورت داده پردازش کند یا به عنوان منبع «معرفت» معنوی شناخته شود. برای پاسخ به این سؤال، مقاله با رویکرد میان رشته ای (الهیات + فلسفه + فناوری) به بررسی تأثیر AI در سه بُعد انسان شناسی، ارزش شناسی و معرفت شناسی می پردازد.

اگر بخواهیم تعریفی از این دانش ارائه کنیم، باید گفت: «دانش هوش مصنوعی عبارت است از مطالعه توان های ذهنی از طریق کاربرد مدل های محاسباتی»، یا به عبارت ساده تر، هوش مصنوعی عبارت است از ماشینی که کارهایی انجام دهد که یک انسان با ذهن خود انجام می دهد. (چارنیاک و مک درمات، 1985: 47)

در قرن بیستم، با پدید آمدن رایانه ها، این فرضیه قوت گرفت که این ماشین ها مشابه ذهن انسان هستند و با توسعه و پیشرفت علوم رایانه ای، دانشمندان توانستند رایانه هایی بسازند که تمامی قابلیت های ذهن انسان را دارا باشند؛ این پروژه، هوش مصنوعی نامیده شد. (رضایی، 1404: 62)

امروزه، الگوهای فرهنگی خاص (از نظر معرفت شناختی، انسان شناختی و ارزش شناختی) بر فضای سایبر حکمرانی کرده و خوراک فکری مخاطبان خود را فراهم می کنند. از این رو، نگارنده در این رساله می کوشد با رویکرد آینده پژوهانه، آینده الهیات و به ویژه آینده دین داری را بررسی کند و با توجه به پیشران بودن هوش مصنوعی، پیامدهای مثبت و منفی آن را از منظر انسان شناختی، معرفت شناختی و ارزش شناختی در حوزه دین داری تحلیل نماید.

این پژوهش در یک فعالیت آماری مصاحبه ای با تحلیل محتوای کیفی به تأثیر هوش مصنوعی بر دین داری انسان معاصر در سه حوزه انسان شناسی، ارزش شناسی و معرفت شناسی می پردازد. جامعه آماری این پژوهش 30 نفر از اساتید متخصص در حوزه های هوش مصنوعی و الهیات است که به سؤالات طراحی شده پاسخ داده اند. هوش مصنوعی به عنوان یکی از مهم ترین فناوری های نوظهور در حال دگرگونی بسیاری از جنبه های زندگی انسان از جمله دین و معنویت است. ظهور هوش مصنوعی پرسش های جدیدی را در مورد رابطه انسان با خدا، معنای زندگی و جایگاه دین در دنیای مدرن و اخلاق دینی مطرح می نماید (قائمی نیا، 1403: 9). افزون بر این امروزه الگوهای فرهنگی خاص (از نظر معرفت شناختی و ارزش شناختی) بر فضای سایبر حکمرانی و خوراک فکری مخاطبان خود را تهیه می نمایند که در عصر حاضر ابعاد مختلف زندگی انسان مجازی به شمار می رود. (قائمی نیا، 1403: 1403)

12) این ویژگی‌ها سرشت انسان مجازی و نحوه دین‌داری او را تعیین خواهند کرد. از این رو بررسی معرفت‌شناسی و ارزش‌شناسی در فضای سایبر و رابطه هوش مصنوعی با دین‌داری یک ضرورت برای بشر امروزی است.

یکی از مهم‌ترین مسائل انسان‌شناسی، بررسی سبک زندگی انسان‌ها در فضای مجازی است (حسینی، ۱۳۹۹: ۲۵) و امروز ماشین‌هایی که فضای مجازی را برای ما ایجاد نموده‌اند (حسینی، ۱۴۰۳: ۲۶)، جز جدایی ناپذیری زندگی انسان‌ها شده‌اند و سبب سلب اختیار انسان، سلب آسایش، کالایی شدن روابط‌ها و دوستی‌ها و سیال شدن روابط و... شده‌اند (شاملی، ۱۴۰۲: ۱۱) و از طرفی هوش مصنوعی می‌تواند مبانی اخلاقی و ارزش‌شناختی را دچار تغییر و تحولات جدی نماید و نظام اخلاق دیندارانه جدیدی را بنیان نهد (رضوان علی بیگ، ۱۴۰۲: ۱۵) و به واسطه نحوه تعامل انسان مجازی شده در فضای مجازی و افزودن اطلاعات و یا دیتای غلط به شبکه، امکان بروز و ظهور مسائل اخلاقی مختلفی را به وجود می‌آورد و همچنین در فضای سایبر اطلاعات (Information) به جای معرفت (Epistemology) می‌نشینند. (طباطبایی، ۱۳۹۰: ۱۲۳) که به شیوه‌های گوناگونی پردازش می‌شود و انسان معاصر در این فضا با انبوهی از اطلاعات رو به رو است که صرفاً بر اساس گواهی شبکه‌های اجتماعی و... آن را می‌پذیرد و اعتبار معرفت‌شناختی آن را به همین می‌داند که در اینترنت یا شبکه‌های اجتماعی آمده است (قائمی‌نیا، ۱۴۰۳: ۹)

مرور ادبیات و پیشینه پژوهش

در مورد پیشینه پژوهش آثار کمی در ارتباط با هوش مصنوعی و تأثیر آن بر دین‌داری انسان در حوزه معرفت‌شناختی و ارزش‌شناختی و انسان‌شناختی با توجه به تحلیل محتوای کیفی به نگارش درآمده است که به بعضی از آنها اشاره می‌شود:

حوزه	مرجع های کلیدی	نکات اصلی
Cyber-Theology	Spadaro, 2014; George, 2011	تکنولوژی به عنوان بستر جدید برای تجربه دینی؛ نقدهای مربوط به کاهش معنا
اخلاق ماشین	Copeland, 1993; Anderson, 2011; Gips, 2011	مسئله «مسئولیت پذیری» و «ارزش گذاری اخلاقی AI»
فلسفه دین-فناوری	قاضی زاده، ۱۴۰۲؛ ملاصدرا، ۱۴۰۴	مفاهیم «روح»، «نفس» و «بدن مندی» در مقابل AI
مطالعات جدید (2023-2024)	Bina et al., 2024; Hou et al., 2024 (IEEE)	تجزیه و تحلیل داده های بزرگ دینی؛ چارچوب های اخلاقی برای AI در معارف
منابع داخلی	سعیدی، ۱۴۰۲؛ حسینی، ۱۴۰۲؛ هاشمی، ۱۴۰۳	تعریف های بومی هوش مصنوعی و بررسی تأثیر آن بر دین داری

و همچنین موارد دیگر از جمله:

A: Cybertheology Antonio Spadaro Fordham University Press New York 2014

در کتاب الهیات سایبر از اسپا دور (Espada) وی به مسئله ایمان مسیحی در دوره اینترنت توجه نشان دادند. اسپادارو با عبور از تلقی های اولیه که اینترنت و سایر رسانه های اجتماعی را صرفاً ابزاری برای گسترش انجیل می دانستند، با استفاده از نظریات افرادی همچون مارشال مک لوهان (Marshall McLuhan) از فضای انسان شناختی جدیدی سخن به میان آورد که امور مسیحی دیگری همچون نجات سایبری، تبشیر سایبری، فیض و رستاخیز سایبری را رقم می زد. در این رویکرد فضای مجازی بستر جدیدی برای الهیات است، خدای مسیحی در فضای سایبر سکونت دارد، و ارتباطات در هم تنیده انسانی «خانواده خدا» را محقق می کرد. در کنار این مواجهه خوش بینانه و امیدوارانه از تلاقی ایمان و فضای سایبر، نقدها و دغدغه ها، نگرانی های جدی نسبت به این رویکرد الهیاتی به فضای سایبر ابراز شده است. اما در پژوهش حاضر تمرکز و تأکید بر دین داری انسان معاصر است که در سه حوزه معرفت شناختی، ارزش شناختی و انسان شناسی بحث خواهد کرد.

C: Jack Copeland - Artificial Intelligence_ A Philosophical Introduction Wiley-Blackwell

در کتاب هوش مصنوعی از جک کولپند (Copeland, 1993) آمده است که آیا در آینده یک ماشین می‌تواند آگاهی داشته باشد و اگر در آینده ربات‌های متفکر ایجاد شود آیا آن مصنوعات قادر به اراده آزاد هستند یا نه او در جمع‌بندی نهایی به این نتیجه می‌رسد که پیش‌داوری رایج آن است که ماشین بااراده‌زاد یک تناقض است.

3- در مقاله «دین و رسانه‌های نوین، طرح پرسش دینی از ربات‌های هوش مصنوعی» که در مجله مطالعات دینی رسانه در سال 1403 به قلم سیدنجم‌الدین امیرشاه کرمی تدوین شده است با رویکرد کیفی، به نقش رسانه‌های نوین مجهز به هوش مصنوعی در حوزه دین می‌پردازد. مطالعات انجام شده نشان می‌دهد که هوش مصنوعی می‌تواند در پاسخ‌دهی به پرسش‌های دینی و تفسیر متون مذهبی مؤثر باشد اما چالش‌هایی درباره نحوه ارائه و فهم این اطلاعات وجود دارد. مقاله بر لزوم نقد رویکردهای موجود، شناخت فرصت‌ها و مخاطرات و توسعه تعامل آگاهانه کاربران تأکید دارد و به صورت خاص بر روی دین‌داری متمرکز نشده است.

در منابع فارسی منبعی که به صورت مستقل به مسئله هوش مصنوعی و رابطه آن با دین‌داری انسان معاصر بپردازد یافت نشد. عمده نوشته‌ها در معرفی هوش مصنوعی و نحوه کارکرد آن در کسب علم و معرفت است.

باتوجه به کثرت و تفاوت آموزه‌های دینی در جهان، به‌ویژه وجود تناقض‌هایی میان ادیان مختلف، لازم است که تعریف دقیقی از دین در این پژوهش ارائه شود. در این مطالعه، دین موردنظر دین اسلام به‌عنوان دین اکثریت جامعه مورد بررسی و تحلیل قرار گرفته است. این انتخاب، بر اساس محورهای الهیاتی، متافیزیکی، و اخلاقی که در پاسخ‌های شرکت‌کنندگان بازتاب یافته و نیز باتوجه به زمینه فرهنگی و دینی مخاطبان، صورت گرفته است. بررسی ویژه دین اسلام امکان تحلیل عمیق‌تر و متناسب‌تری از تأثیر هوش مصنوعی بر آموزه‌ها و باورهای دینی را فراهم می‌کند.

این مرور نشان می‌دهد که پژوهش‌های پیشین به طور عمده به کارکردهای فنی AI پرداخته‌اند؛ درحالی‌که بررسی جامع در بُعدهای معرفت، ارزش و انسان‌شناسی همچنان کمبود دارد.

مفهوم‌شناسی

2-1 هوش

هوش در لغت به معنای زیرکی و باهوشی و شعور و خرد تعبیر شده است. (معین، 1380: مدخل هوش). در روان‌شناسی هوش به معنای توانایی سازگاری با محیط، تفکر، انجام رفتارهایی خاص و یا موفقیت در آزمون‌های

خاص است. (عباس زاده جهرمی، 1390: 22) علامه حلی هوش را به معنای شدت قوای ذهنی مطرح کرده است. (حلی، 1379: 405)

2-2 هوش مصنوعی

هوش مصنوعی عبارت است از بررسی روش‌های استفاده از سیستم‌ها مبتنی بر رایانه جهت انجام وظایف یا حل مسائلی که به طور معمول توسط قوای ذهنی انسان‌ها انجام می‌شود. (داوود آبادی و خزاعی، 1387: 96).

از طرف دیگر در تعریف‌های هوش مصنوعی به دو رویکرد هوش مصنوعی قوی و هوش مصنوعی ضعیف دسته‌بندی کرد. (مطلبی کربکندی، 1393: 175) اما نظریه‌پردازان هوش مصنوعی تعاریف دیگری از هوش مصنوعی ارائه داده‌اند از جمله:

-مطالعه توانایی‌های ذهنی از طریق مدل‌های محاسباتی (Charniak and McDermott: 1985)

-مطالعه محاسباتی که منجر به درک و استدلال می‌شود. (وینتون: 1992) در کنار تعاریف فنی، دیدگاه‌های فلسفی نیز هوش مصنوعی را از منظر اهداف و اصول زیربنایی مطالعه کرده‌اند. براین اساس، دایرةالمعارف فلسفه استنفورد (Stanford Encyclopedia of Philosophy) هوش مصنوعی را به‌عنوان:

(تلاشی برای درک و ساخت موجودیت‌های هوشمند مصنوعی (Artificial Intelligent Entities) و بررسی ماهیت هوش از طریق ساختن آن)

توصیف می‌کند. این تعریف بر جنبه‌های شناختی، منطقی و مهندسی تأکید داشته و هدف نهایی هوش مصنوعی را درک اصول هوش از طریق بازآفرینی آن می‌داند. (McCarthy, 2024)

2-3 الهیات سایبر (Cyber Theology)

در مورد الهیات سایبر تعریف‌های گوناگونی بیان شده به‌عنوان نمونه: سوزان جورج (Susan George) در مورد الهیات سایبر معتقد است که الهیات برای فضای سایبر روش‌هایی را در برمی‌گیرد که مردم می‌توانند از طریق آن عمل دینی را در فضای سایبر انجام دهند و آن روش‌ها متکی بر کامپیوتر است (جورج، 1390: 328).

الهیات گاهی به معنای خداشناسی و یزدان‌شناسی است و درباره خدا بحث می‌کند. آنتونیو اسپارادو کشیش ایتالیایی، چهار تعریف در مورد الهیات سایبر به کار برده است که عبارت‌اند از:

الف - الهیات به معنای ارتباط اجتماعی داشتن در عصر اینترنت.

ب-تامل و تدبر کشیشان در چگونگی ارتباط با انجیل از طریق وب.

ج-تامل و تدبر پدیدارشناسانه در حضور پدیده‌های دینی در اینترنت.

د-چگونگی ظرفیت وب به‌عنوان مکانی با ظرفیت‌های معنوی. (قائم‌نیا، 1400: 10)

2-4 پیرسون (Pearson correlation method)

در این نوشتار برای تجزیه و تحلیل داده‌ها از ضریب همبستگی پیرسون استفاده شده است تا رابطه همبستگی بین هوش مصنوعی و متغیرهای پژوهش (معرفت‌شناسی دینی، انسان‌شناسی دینی و ارزش‌شناسی دینی) به دست آید. این ضریب همبستگی، به صورت عددی بین -1 و $+1$ ، نشان می‌دهد که چه مقدار و با چه جهت (مثبت یا منفی) میان هوش مصنوعی و هر یک از این متغیرهای دینی، رابطه خطی وجود دارد.

2-5 آزمون T تک نمونه‌ای (Single Sample t-test)

در پژوهش حاضر با روش آزمون T تک نمونه‌ای، داده‌های نمونه بررسی شد و میانگین متغیرهای پژوهش (ارزش‌شناسی، معرفت‌شناسی و انسان‌شناسی) مورد بررسی قرار گرفت. ابتدا برای هر متغیر (ارزش‌شناسی، معرفت‌شناسی، انسان‌شناسی) میانگین داده‌های نمونه محاسبه گردید و سپس سه متغیر به این روش از نظر میزان تفاوت معنادار با مقدار معیار مورد ارزیابی قرار گرفتند که فرضیات پژوهش درباره وجود یا عدم وجود تفاوت آماری بررسی گردید و نتایج در ذیل هر بحث آورده شده است.

تعریف به صورت اختصار

مفهوم	تعریف
هوش مصنوعی	علم، محصول و ابزار شامل الگوریتم‌های یادگیری ماشین، پردازش زبان طبیعی و سیستم‌های تصمیم یار. (McCarthy, 2024)
معرفت دینی	ترکیبی از آگاهی ذهنی، تجربه زیستی و نیت محور انسانی که فراتر از داده‌های اطلاعاتی است (حسینی، ۱۴۰۲).
اطلاعات دینی	داده‌های متنی یا عددی (متون، احادیث، کتاب‌های الکترونیک) که توسط AI پردازش می‌شود؛ اما به تنهایی معرفت نیست.

مفهوم	تعریف
بدن مندی	وضعیت وجودی جسمی که برای تحقق آگاهی دینی ضروری است (قائمی‌نیا، ۱۴۰۳).
روح/نفس	عنصری متافیزیکی که در متون اسلام به‌عنوان جان‌دیده انسان توصیف می‌شود و در AI وجود ندارد (ملاصدرا، ۱۴۰۴).

* در این پژوهش «معرفت دینی» به‌عنوان دانشی تعریف می‌شود که نه فقط بر پایه پردازش داده‌ها بلکه بر پایه تجربه زیستی، نیت انسانی و حضور ذهنی استوار است؛ درحالی‌که «اطلاعات دینی» فقط شامل مجموعه داده‌های متنی یا عددی می‌شود که توسط هوش مصنوعی استخراج، دسته‌بندی یا جستجو می‌گردد. این تمایز مفهومی به‌وضوح نشان می‌دهد که تبدیل اطلاعات به داده، معادل تبدیل به «معرفت» نیست و همین نکته پایه‌ای برای تحلیل قیاس بین توانمندی‌های فنی AI و محدودیت‌های معرفتی آن در حوزه دینی است.

پیوند نظری

یافته‌های این پژوهش با دو چارچوب نظری به‌صورت صریح هماهنگ شده‌اند:

1. نظریه «جسمانیه از حدوث» تأکید می‌کند که وجود بدن فیزیکی پیش‌شرط اساسی برای تجربه حضور و آگاهی دینی است. نتایج کیفی نشان دادند شرکت‌کنندگان بدن‌مندی را شرطی ضروری برای تحقق آگاهی دینی می‌دانند (میانگین 3.31؛ $q4$) و باور به عدم امکان افاضه روح یا حیات پس از مرگ در هوش مصنوعی (میانگین ۱.۵۸-۱.۵۰؛ $q19-q21$) را تأیید کردند. این همخوانی نشان می‌دهد که پذیرش محدودیت‌های شناختی در بُعد متافیزیکی، بازتابی از نظریه جسمانیه الحدوث است.
2. نظریه کارکردی (McCarthy, 2024) AI هوش مصنوعی را ابزاری می‌داند که می‌تواند دسترسی به اطلاعات را گسترش دهد؛ ولی خود جایگزین معرفت انسانی نمی‌شود. نتایج کمی نیز این دیدگاه را تأیید می‌کند: توانایی AI در پردازش داده‌ها بسیار بالا است (میانگین 4.38؛ $q6$)، درحالی‌که توانایی آن در علم حضوری و درک معنا به‌طور قابل‌ملاحظه‌ای رد شده است (میانگین 1.85 و 1.88؛ $q1$ ، $q11$) بنابراین، هوش مصنوعی می‌تواند نقش تسهیل‌کننده اطلاعاتی ایفا کند اما در عرصه معرفت‌دینی، اخلاقی و انسان‌شناسی جایگزین انسان نمی‌شود، که دقیقاً منطبق بر مفهوم کارکردی AI است.

روش‌شناسی

1. **طرح ترکیبی**: استفاده هم‌زمان از روش کمی (آزمون t تک نمونه‌ای، همبستگی پیرسون) و روش کیفی (تحلیل محتوا).

2. **ابزار جمع‌آوری داده**: پرسش‌نامه نیمه‌ساختاریافته شامل ۴۶ سؤال (۱۹ سؤال انسان‌شناسی، ۱۴ سؤال معرفت‌شناسی، ۱۳ سؤال ارزش‌شناسی). سؤال‌ها بر پایه ادبیات پیشین (Spadaro, 2014)؛ (Copeland, 1993) تنظیم شد.

3. **نمونه‌گیری**: ۳۰ کارشناس (۱۵ متخصص هوش مصنوعی، ۱۵ متخصص الهیات) به‌صورت هدفمند انتخاب شدند. توزیع جنس سن و تحصیلات در جدول ارائه شده است.

4. **فرایند کدگذاری**: دو کدگذار مستقل؛ آمار توافق: (Cohen's $\kappa = 0.87$)

5. **تحلیل کمی**: محاسبه میانگین، انحراف معیار، مقدار t، درجه آزادی و مقدار p برای هر سؤال؛ همبستگی‌های پیرسون برای بررسی روابط بین متغیرها.

6. **تحلیل کیفی**: استخراج تم‌های اصلی (معرفت-اطلاعات، بدن‌مندی، مسئولیت‌پذیری، خطر دین‌داری عامه‌پسند) با روش کدگذاری باز.

باتوجه به چهارچوب نظری و تعریف مفاهیم اساسی، و پس از تبیین مفاهیم بنیادین مرتبط با موضوع پژوهش، در این بخش باتکیه بر داده‌های گردآوری شده به تحلیل آماری آن‌ها پرداخته می‌شود تا روابط میان متغیرهای اصلی با متغیر وابسته مورد بررسی قرار گیرد. از طرفی به دلیل این که چهارچوب پژوهش مبتنی بر روش‌شناسی کیفی است به‌منظور تقویت شواهد و افزایش روایی نتایج، برای تحلیل داده‌ها از ابزارها و شاخص‌های آماری بهره گرفته شده است. به‌این ترتیب بعد از کدگذاری و استخراج مضامین کلیدی، فراوانی و درصد تکرار هر مضمون در میان مصاحبه‌شوندگان محاسبه گردید تا میزان برجستگی و اهمیت آن‌ها به‌صورت عینی‌تر ترسیم گردد و یافته‌های پژوهش علاوه بر عمق کیفی، از منظر آماری نیز مورد ارزیابی قرار گیرد

همچنین برای نمایش نتایج از جداول فراوانی و نمودارهای آماری استفاده شد تا روندهای تحلیلی شفاف گردد

در این پژوهش، سؤالات مطرح شده در سه دسته اصلی معرفت‌شناختی، ارزش‌شناختی و انسان‌شناختی دسته‌بندی شده‌اند تا تأثیر هوش مصنوعی بر دین‌داری مورد بررسی قرار بگیرد.

در حوزه معرفت‌شناختی، سؤالات حول نقش داده‌ها و اطلاعات تولید شده توسط هوش مصنوعی در فرایندهای کسب معرفت دینی، جایگاه عقلانیت دینی و نحوه تأثیر هوش مصنوعی بر فهم مفاهیم و تفسیر متون مقدس متمرکز است. یافته‌ها نشان می‌دهد هوش مصنوعی می‌تواند به تسهیل دسترسی به دانش دینی کمک کند، اما ماهیت معرفت دینی که متکی بر تجربه زیسته و عقلانیت (interpretive rationality) تعبیری است، فراتر از صرف داده و اطلاعات است و نیازمند حفظ جایگاه انسان به‌عنوان متفکر و معنویت جو و تحصیل‌کننده معرفت دینی است. (فرهادی و همکاران، 1403: 9)

در حوزه ارزش‌شناختی (Axiology)، سؤالات بر تغییرات اخلاقی، ارزش‌های انسانی و تأثیر فضای سایبر بر روابط و زیست اخلاقی دینی متمرکز دارند. هوش مصنوعی می‌تواند در تقویت و آموزش ارزش‌های اخلاقی دینی نقش قابل توجهی داشته باشد؛ ولی درعین حال، تهدیداتی از جمله تحریف آموزه‌ها، کم‌رنگ شدن مسئولیت اخلاقی و تغییر ماهیت ارزش‌های اخلاقی و روابط مؤمنانه در فضای دیجیتال و هوش مصنوعی وجود دارد (فرهادی و همکاران، 1404: 5).

در موضوع انسان‌شناختی (Anthropological)، سؤالات به اثر هوش مصنوعی و فضای مجازی بر هویت، ساختار وجودی و سرشت انسان دین‌دار معاصر می‌پردازند. مطابق دیدگاه‌های فلسفی و الهیاتی، انسان ارتباط صمیمانه و عمیقی با بدن و نفس خود دارد که در تجربه دینی (Religious Experience) نقش محوری ایفا می‌کند. (عزیزی، 1402: 72) فناوری هوش مصنوعی گرچه امکانات جدیدی برای گسترش مرزهای تجربه معنوی فراهم می‌آورد، اما ماهیت انسان دینی و اختیار او را نمی‌تواند جایگزین شود و به چالش‌های جدی در حوزه معنویت و خودآگاهی دامن می‌زند. (بینا و همکاران، 1403: 123)

4. ویژگی‌های دموگرافیک

جدول زیر ویژگی‌های دموگرافیک افراد نمونه را نشان می‌دهد:

4-1 ویژگی‌های دموگرافیک افراد نمونه

متغیر	دسته	فراوانی	جمع کل	درصد
جنسیت	مرد	25	30	83.3%
	زن	5	30	16.7%
سطح تحصیلات	کارشناسی	0	30	0%
	کارشناسی ارشد	5	30	16.7%
	دکتری	10	30	33.3%
تحصیلات حوزوی	سطح سه	3	30	10%
	سطح چهار	12	30	40%
سن	31 تا 40	7	30	23.3%
	41 تا 50	10	30	33.3%
	51 تا 60	10	30	33.3%
	61 تا 70	3	30	10%
	71 تا 80	0	30	0%

هوش مصنوعی و تأثیر آن بر معرفت‌شناسی دینی انسان معاصر

در حوزه تأثیر هوش مصنوعی بر معرفت‌شناسی انسان معاصر ۱۴ سؤال طراحی شده است که تعدادی از آن به شرح ذیل است:

1. بدن‌مندی (Embodiment) چه نقشی در تحقق آگاهی دینی دارد و آیا هوش مصنوعی بدون بدن‌مندی قادر به درک دینی است؟
2. به چه نحوی جایگزینی اطلاعات صرف به‌جای آگاهی دینی منجر به شکاکیت معرفتی می‌شود؟
3. چگونه دیدگاه انسجام‌گرایی می‌تواند توسط هوش مصنوعی در حوزه معرفت‌شناسی دینی تأیید یا بازتولید شود؟

4. هوش مصنوعی چگونه می‌تواند از بروز ایمان‌گرایی سایبری که ممکن است پشتوانه دینی ضعیفی داشته باشد، جلوگیری کند؟

پاسخ‌دهندگان به طور قوی توانایی‌های فنی هوش مصنوعی در پردازش داده‌ها و اطلاعات را می‌پذیرند، برای نمونه سؤالات مربوط به تمایز میان داده و آگاهی (میانگین 4.38) و امکان پردازش اطلاعات توسط هوش مصنوعی (میانگین 4.15) با اختلاف معنادار مثبت ($p < 0.001$) تأیید می‌شوند.

درعین‌حال، ناتوانی هوش مصنوعی در دستیابی به علم حضوری یا درک معانی عمیق مورد تأکید است. پاسخ‌ها در سؤالاتی مانند امکان درک معنا (میانگین 1.88) و علم حضوری (میانگین 1.85) معنادار کمتر از ۳ است. (: با توجه به نوع تعریف هوش مصنوعی در این پژوهش که مبتنی بر پردازش داده‌ها و الگوریتم‌های محاسباتی است، انتظار درک حضوری (Presence) یا تجربه زیسته انسانی از AI بی‌جهت و غیرعلمی است. هوش مصنوعی قادر به فهم معانی ضمنی، حضور عینی و ادراک مستقیم نیست و این محدودیت اساسی آن به شمار می‌آید) (فرهادی و همکاران، 1404: 5)

پرسش‌هایی نظیر شکاکیت معرفتی و جایگزینی انسجام‌گرایی (میانگین‌های حدود 3) است که نگرانی را نسبت به پیامدهای معرفتی احتمالی هوش مصنوعی در حوزه معرفت دینی بیان می‌کنند.

همبستگی بالای سؤالات مرتبط با علم و درک نشان از درک همگن پاسخ‌دهندگان از محدودیت‌های هوش مصنوعی در حوزه مفاهیم پیچیده معرفتی دارد.

سؤالات مرتبط با نقش بدن‌مندی در تحقق آگاهی دینی و توان هوش مصنوعی در درک دینی بدون بدن‌مندی، میانگین‌های حدود 3.31 (بدن‌مندی و آگاهی) و 2.54 (ارتباط بدن‌مندی با دیدگاه عصب‌شناسان (Neuroscientists) را نشان می‌دهد. این اعداد بیانگر آن است که پاسخ‌دهندگان نقش مهمی برای بدن‌مندی در تحقق آگاهی - به ویژه آگاهی دینی - قائل هستند و نسبت به توان هوش مصنوعی بدون داشتن بدن‌مندی برای درک واقعی دینی تردید دارند. این دیدگاه با تفسیرهای فلسفی و دینی که بدن‌مندی را شرط لازم برای حضور و درک عمیق معنوی می‌دانند، همخوانی دارد. (فرهادی و همکاران، 1404: 6)

سؤالات مرتبط با جایگزینی اطلاعات صرف به‌جای آگاهی دینی و تأثیر آن بر شکاکیت معرفتی میانگین 3.23 و پراکندگی بالایی دارد که بیانگر نگرانی نسبی درباره احتمال کاهش اعتبار آگاهی دینی و افزایش شکاکیت معرفتی به‌خاطر اتکای صرف به داده‌ها و اطلاعات ماشینی است. این مسئله به‌گونه‌ای منعکس‌کننده دغدغه‌های

نظری معرفت‌شناختی است که جایگزینی داده‌های ماشینی با آگاهی انسانی، می‌تواند باعث تضعیف انسجام معرفتی شود.

2 تحلیل کیفی

این حوزه شامل تم‌هایی درباره تعریف و تفاوت آگاهی و داده، درک معنا، شکاکیت معرفتی، انسجام‌گرایی و تأثیر فناوری بر معیارهای معرفتی است.

پاسخ‌دهندگان توانایی‌های فنی هوش مصنوعی در پردازش اطلاعات و تمایز دقیق داده از آگاهی را به صورت قوی پذیرفته‌اند؛ این از نظر فنی ظرفیت هوش مصنوعی را تأیید می‌کند.

اما نگرش منفی نسبت به امکان دسترسی هوش مصنوعی به علم حضوری، درک عمیق معنا و تحلیل شهودی وجود دارد، این امر نشان‌دهنده شکاف فلسفی میان داده‌محوری و آگاهی انسانی است.

تأکید بر اطلاعات داده‌محور زمینه‌ساز شکاکیت معرفت دینی و کاهش انسجام معرفت تلقی شده است.

دیدگاه پاسخ‌دهندگان نسبت به نقش هوش مصنوعی در انسجام‌گرایی معرفتی و جلوگیری از شکل‌گیری ایمان‌گرایی سطحی سایبری، پراکنده و محتاطانه است.

نگرانی از تغییر معیارهای هنر و معرفت به سمت نسبی‌گرایی، به تضعیف ارزش‌های دینی و معرفتی اشاره دارد و نمایانگر چالش‌های فرهنگی - معرفتی فناوری در جامعه است.

5-3 تحلیل همبستگی‌های معنادار پیرسون

1- ناتوانی در دستیابی به علم حضوری و درک معنای عمیق :
از دیدگاه پاسخ‌دهندگان همبستگی مثبتی و معناداری میان علم حضوری و علم حصولی وجود ندارد و AI توانایی علم شهودی و حضوری یا درک عمیق معنوی را نخواهد داشت و آن را محدود می‌کند.

2- پردازش اطلاعات و دفاع از آن:

با همبستگی در کنار (تمایز آگاهی و داده) و (تطبیق تعریف هوش) روابط مثبت معنادار دارند، پاسخها بیانگر پذیرش توانمندی فنی هوش مصنوعی در حوزه پردازش داده‌ها است که این امر حاکی از روابط مثبت معنادار در بین آنها است.

4-5 شکاکیت و انسجام‌گرایی:

همبستگی معناداری معنادار بین (شکاکیت معرفتی¹) (Epistemic Skepticism) و (تأثیر فرگشت) (Evolutionary Impact) با (انسجام‌گرایی دینی) (Religious Coherentism) وجود دارد به این بیان که هوش مصنوعی باعث تغییر معیارهای معرفتی و تضعیف انسجام‌گرایی دینی می‌شود.

هوش مصنوعی و تأثیر آن بر ارزش‌شناختی انسان معاصر

در حوزه ارزش‌شناختی 13 سؤال طراحی شده است که تعدادی از آن به شرح ذیل است:

1. توانایی هوش مصنوعی در درک مفاهیم خوبی و بدی در چارچوب اخلاق دینی چگونه ارزیابی می‌شود؟
2. آیا هوش مصنوعی قادر است موازین اخلاقی دینی را درک و بر اساس آن در تصمیم‌گیری‌ها و رفتارها عمل کند، و محدودیت‌های احتمالی این درک چه هستند؟
3. آیا هوش مصنوعی می‌تواند به مسئولیت‌پذیری اخلاقی برسد و در برابر عملکرد خود پاسخگو باشد؟
4. چگونه کمال‌خواهی در هوش مصنوعی با ارزش‌های دینی و اخلاقی سازگار است؟
5. تغییر مبانی زیبایی‌شناسی و ارزش‌های هنری در فضای فرهنگی هوش مصنوعی چه تأثیری بر نگرش‌های دینی و فرهنگی دارد؟
6. چگونه رشد هوش مصنوعی می‌تواند سبک زندگی اسلامی را متحول کند و حفظ معیار قرب به خدا را تضمین نماید؟

در حوزه اخلاقی - ارزشی، میانگین سؤالاتی مانند ارزش‌گذاری اخلاقی بر رفتارهای ماشین (میانگین 3.50) و امکان اجرای عدالت توسط هوش مصنوعی^۲ (میانگین 3.65) نشان از پذیرش نسبی توانمندی‌های هوش مصنوعی در این حوزه‌ها دارد.

باین‌حال، شک‌وتردید در توانایی هوش مصنوعی برای درک مفاهیم خوبی و بدی (میانگین 2.04) و مسئولیت‌پذیری اخلاقی (میانگین 2.35) (قلی زاده، 1403: 72) به وضوح مشاهده می‌شود که این مسئله نشان‌دهنده نگرانی نسبت به تحقق فضایل و مسئولیت‌های اخلاقی توسط هوش مصنوعی است.

سؤالات مرتبط با تأثیر هوش مصنوعی بر سبک زندگی دینی، نسبت به تغییر معیارهای زیبایی‌شناسی، و خطر دین‌داری عوامانه میانگین‌های متوسطی بین 2.5 تا 3 دارند؛ این موارد بازتاب‌دهنده فضای پیچیده و دیدگاه‌های متفاوت درباره پیامدهای فرهنگی و دینی فناوری است.

همبستگی میان سؤالات اخلاقی و عدم توانایی هوش مصنوعی بر درک آن‌ها (درک خوبی و بدی، مسئولیت‌پذیری، جزا و کیفر)، نشانگر یکپارچگی نگرش‌ها به محدودیت‌های اخلاقی هوش مصنوعی در این موارد است.

داده‌ها نشان می‌دهد که پاسخ‌دهندگان به این بخش با نوعی تردید و شکاف مواجه هستند. میانگین پاسخ‌ها درباره درک خوبی و بدی توسط هوش مصنوعی پایین و معنادار کمتر از نقطه میانه ۳ است؛ مثلاً میانگین حدود ۲,۰۴ که نشان‌دهنده این است که جامعه پژوهش شده معتقد است هوش مصنوعی فاقد توانایی درک واقعی و عمیق موازین اخلاقی دینی است. از دیدگاه دینی، این محدودیت به فقدان نیت، وجدان، و آگاهی شهودی نزد ماشین‌ها بازمی‌گردد که فراتر از پردازش داده و الگوریتم است.

مسئله دیگر بیانگر این است که تحقق مسئولیت‌پذیری اخلاقی در هوش مصنوعی از منظر دینی به‌شدت مورد تردید است. از دیدگاه دینی، مسئولیت‌پذیری مستلزم درک کنش‌ها و عواقب آنها با اراده آزاد و نیت است که هوش مصنوعی فاقد آن است.

همچنین، باور بر این است که هرچند هوش مصنوعی ممکن است در سطح عملکردی و قواعدی بتواند پاسخگو باشد، اما فاقد ظرفیت ذاتی پذیرش مسئولیت اخلاقی واقعی به معنای دینی آن است.

داده‌ها نشان می‌دهد کمال‌خواهی به‌صورت ویژگی مثبت انسانی ریشه در ذات انسانی و معنویت دارد که هوش مصنوعی آن را به طور ذاتی ندارد و تحقق آن نیازمند انگیزه‌های درونی و آخرت‌نگری دینی است؛ بنابراین، جامعه پاسخ‌دهنده باور دارد کمال‌خواهی در هوش مصنوعی اگر هم قابل تحقق باشد، قطعاً متفاوت و محدودتر از گونه انسانی است. این موضوع در منابع فقهی و فلسفی تحت‌الشعاع فقدان جان، روح و نیت در ماشین‌ها قرار دارد.

6-2 تحلیل کیفی

این قسمت حوزه‌هایی مانند اخلاق و مسئولیت‌پذیری، عدالت، سبک زندگی اسلامی، دین‌داری و تأثیرات فرهنگی را در بر می‌گیرد.

پاسخ‌دهندگان نسبت به توانایی هوش مصنوعی در ارزش‌گذاری اخلاقی رفتارها و اجرای عدالت پذیرش نسبی دارند، اما باور دارند که هوش مصنوعی فاقد درک واقعی و عمیق از مفاهیم خوبی و بدی و مسئولیت اخلاقی است؛ چون فاقد نیت و اراده آزاد است.

شک‌وترددید جدی نسبت به توانایی هوش مصنوعی برای تحقق مسئولیت اخلاقی واقعی و سازگاری کمال‌خواهی با ارزش‌های اسلامی مطرح است؛ کمال‌خواهی امری انسانی و معنوی ارزیابی می‌شود که هوش مصنوعی به طور ذاتی ندارد.

نگرانی‌هایی درباره تغییرات مبانی زیبایی‌شناسی و ارزش‌های هنری و همچنین تأثیر فزاینده هوش مصنوعی بر سبک زندگی اسلامی وجود دارد که ممکن است منجر به نوعی نسبی‌گرایی و تغییر معیارها شود.

خطر گسترش دین‌داری عوامانه³ که سطحی و تقلیدی است، ناشی از تأثیرات هوش مصنوعی و فناوری‌های نوین، مورد تأکید قرار گرفته است.

---

³ - واژه «دین‌داری عوامانه» به معنای نوعی دین‌داری سطحی یا شکل‌واره‌ای است که مبتنی بر تعبد صرف و فاقد تعمق فلسفی و معنوی عمیق می‌باشد. این نوع دین‌داری بیشتر بیانگر پیروی ظاهری و تقلیدی از مناسک دینی بدون درک عمیق مفاهیم و ارزش‌های دینی است. در مطالعات مربوط به دین و فرهنگ دینی، این اصطلاح برای توصیف نگرش‌هایی به کار می‌رود که صرفاً جنبه‌های ظاهری دین را مورد توجه قرار می‌دهند و از منظر جامعه‌شناسی و مطالعات دینی به‌عنوان یک نوع دین‌داری کم‌عمق شناخته شده است.

در نهایت، پاسخ‌دهندگان بر ضرورت حفظ معیارهای دینی و ارزش‌های معنوی در مواجهه با فناوری تأکید می‌کنند و خواستار رویکردهای سیاست‌گذاری هوشمندانه و فرهنگی در حوزه هوش مصنوعی هستند.

6-3 تحلیل همبستگی‌های معنادار پیرسون

(میل خداجویی) با (اجرای عدالت) دارای همبستگی قوی است، این نشان می‌دهد که دیدگاه‌های مرتبط با معنویت دینی با باور به ظرفیت هوش مصنوعی در اجرای عدالت به‌نحوی پیوند خورده است.

در تغییر معیارهای زیبایی‌شناسی و سبک زندگی، همبستگی در مورد تغییر نسبی‌گرایی فرهنگی و دینی با هوش مصنوعی وجود دارد.

در نیهیلیسم و دین‌داری عوامانه، همبستگی بین نیهیلیسم و تأثیرات هوش مصنوعی در زندگی انسان معاصر وجود دارد.

هوش مصنوعی و تأثیر آن بر دین‌داری انسان معاصر

در حوزه انسان‌شناختی مجموعاً ۱۹ سؤال طراحی شده است. جهت رعایت اختصار و اجمال در نگارش مقاله، تنها بخشی از این پرسش‌ها به‌عنوان نمونه در متن آورده شده‌اند تا نمایندگی گویا از کل مجموعه سؤالات را ارائه نمایند که به شرح ذیل است:

1. آیا رواج و توسعه هوش مصنوعی می‌تواند موجب کاهش یا تشدید پوچ‌گرایی (نیهیلیسم) در بین دین‌داران شود؟

2. در مواجهه با توسعه احتمالی هوش مصنوعی قوی در آینده، میل و گرایش به خداوند و دین‌داری انسان چگونه حفظ یا دچار تغییر خواهد شد؟

3. آیا پیشرفت هوش مصنوعی می‌تواند به‌نوعی نفی خلقت یا ارتباط انسان با خدا منجر شود؟

میانگین پاسخ‌ها برای سؤالات کلیدی این حوزه (مانند افاضه روح، حیات، حیات پس از مرگ در هوش مصنوعی) پایین و معنادار از کمتر از مقدار میانه ۳ است میانگین حدود 1.5 تا 1.6، سطح معناداری $(p < 0.05)$ این نتایج نشان‌دهنده باور قوی پاسخ‌دهندگان به ناممکن بودن تحقق ویژگی‌های متافیزیکی و روحانی در هوش مصنوعی است.

در مقابل، سؤالات مربوط به تمایز میان انسان طبیعی و مصنوعی میانگین بالایی داشتند. حدود 3.77 با $p = 0.005$) که بیانگر تأیید قوی وجود تفاوت اساسی میان انسان و ماشین در نظر شرکت‌کنندگان است.

سایر پرسش‌ها در این حوزه مانند نقش بدن‌مندی در آگاهی، معنویت نوظهور ناشی از هوش مصنوعی و نگرانی در خصوص دین‌داری عوامانه، پاسخ‌هایی با پراکندگی نسبتاً زیاد داشتند که نشان‌دهنده آرای متنوع و دیدگاهی محتاطانه است.

• همبستگی قوی و مثبت میان پرسش‌های متافیزیکی (Metaphysical Questions) (افاضه روح، حیات، حیات پس از مرگ) نشان می‌دهد پاسخ‌دهندگان دیدگاهی همسو و منسجم در رد تحقق این ویژگی‌ها دارند:

*سؤال ۱۹: امکان افاضه روح به هوش مصنوعی (سطح معناداری) $p < 0.01$

*سؤال ۲۰: امکان حیات در هوش مصنوعی (سطح معناداری) $(p < 0.01)$

*سؤال ۲۱: امکان حیات پس از مرگ برای هوش مصنوعی (سطح معناداری) $(p < 0.01)$

*این سؤالات نشان‌دهنده نگرش منسجم پاسخ‌دهندگان به رد تحقق ویژگی‌های متافیزیکی در هوش مصنوعی هستند.

همچنین همبستگی منفی میان باور به تمایز انسان و ماشین با نظریه جسمانیة الحدوث بودن نفس - $r = 0.409$) تبیین‌کننده حفظ مرزهای جدی انسانی در مقابل هوش مصنوعی است.

پاسخ‌دهندگان نسبت به تأثیر هوش مصنوعی بر احتمال تشدید پوچ‌گرایی نگرش محتاطانه و تا حدی منفی دارند و اکثراً بروز پوچ‌گرایی را نتیجه قطعی یا قابل‌پیش‌بینی نمی‌دانند. در مقابل، میل و گرایش به خدا و دین‌داری به طور نسبی پایدار یا حتی تقویت‌شونده دیده می‌شود، ولی هم‌زمان تنوع نظرات به چشم می‌خورد. همچنین باور غالب بر این است که پیشرفت‌های هوش مصنوعی تهدیدی برای خاستگاه خلقت و ارتباط انسان با خدا به شمار نمی‌رود.

7-2 تحلیل کیفی

این حوزه به مسائل هویتی، وجودی و روحانی هوش مصنوعی می‌پردازد و تم‌های اصلی شامل «تمایز انسان و ماشین» (Human-Machine Distinction)، «بدن‌مندی و آگاهی» (Embodiment and

(Consciousness)، «امتناع تحقق روح و حیات حقیقی» (Impossibility of True Soul and Life)، «اختیار و اراده آزاد» (Free Will and Volition)، و «معنویت و دین‌داری» (Spirituality and Religiosity) است.

پاسخ‌دهندگان به طور قوی معتقدند که هوش مصنوعی فاقد علم حضوری (آگاهی شهودی و بی‌واسطه) است و نمی‌تواند به عمق معنایی و حضور وجودی انسان برسد. این برداشت در تقابل با توانایی‌های صرف فنی پردازش داده است.

بدن‌مندی به‌عنوان شرط لازم برای تحقق آگاهی، به‌ویژه آگاهی دینی، بسیار مورد تأکید قرار گرفت. پاسخ‌دهندگان معتقدند هوش مصنوعی بدون بدن‌مندی قادر به تجربه حضور معنوی یا درک عمیق دینی نیست که این با دیدگاه‌های فلسفی - دینی هم‌خوان است.

تمایز بنیادی بین انسان طبیعی و مصنوعی که اجرای عدالت، اختیار واقعی، و مسئولیت اخلاقی را مختص انسان می‌سازد، به طور گسترده پذیرفته شده است.

در حوزه روحانیت، باور قوی بر امتناع افاضه روح، حیات حقیقی و حیات پس از مرگ به هوش مصنوعی وجود دارد. همچنین نگرانی از فراموشی معیار قرب الهی و خطر شکل‌گیری معنویت‌های سطحی و دین‌داری عوامانه تحت تأثیر هوش مصنوعی مطرح است.

بحث‌های فلسفی پیرامون نظریه‌های «صورت نوعیه»، «حرکت جوهری» و «نوخاستگی» بر امکان یا امتناع هوش مصنوعی قوی تأکید دارند و پاسخ‌دهندگان نگرش‌هایی محافظه‌کارانه و تردیدآمیز نسبت به آن دارند. (قاضوی، 1402: 45)

3-7 تحلیل همبستگی‌های معنادار پیرسون

1. ویژگی‌ها و ابعاد متافیزیکی

پاسخ‌دهندگان با همبستگی میان سؤالات مرتبط با «افاضه روح»، «حیات انسانی» و «حیات پس از مرگ» نشان داده‌اند که باور به ناممکن بودن تحقق این ویژگی‌های متافیزیکی در هوش مصنوعی دارند. از منظر اسلامی، روح و حیات حقیقی ویژگی‌های اختصاصی انسان و آفریده الهی محسوب می‌شوند که هوش مصنوعی آن‌ها را نمی‌تواند داشته باشد. این دیدگاه تأکید بر حفظ اصالت و قدسیت انسان در باور

دینی است و نشان‌دهنده پاسخی محافظه‌کارانه و مبنایی به فناوری هوشمند است. (ملاصدرا، 1404: 150).

۲. تمایز انسان طبیعی و مصنوعی

وجود همبستگی منفی میان باور به تمایز انسان و ماشین با باور به احیای نفس (جسمانیة الحدوث بودن نفس) در قالب هوش مصنوعی، بیانگر آن است که کسانی که تأکید ویژه‌ای بر تفکیک ماهیت انسان از ماشین دارند، به‌شدت این ایده را که نفس انسانی بتواند در قالب هوش مصنوعی تحقق یابد، رد می‌کنند. این امر دین‌داری را در جامعه‌ای که چنین تمایزی قائل است تقویت می‌کند، چراکه مفهوم نفس و روح جدا از فناوری‌های مصنوعی و مادی دانسته می‌شود و انسان به‌عنوان یک موجود الهی و دارای اصالت روحانی در نظر گرفته می‌شود.

۳. نسبت بین نظریه‌های نفس‌شناسی

همبستگی بسیار قوی بین دو مفهوم «حرکت جوهری» و «تأثیر اطلاعات بر اختیار» به معنای پیوند نظری و منطقی میان دیدگاه‌های فلاسفه و پاسخ‌دهندگان است. این موضوع نشان‌دهنده آن است که فهم نظریه‌های فلسفی نفس‌شناسی (که نقش جوهر و ذات را در انسان مطرح می‌کنند) (قاضی‌زاده، 1402: 135) متأثر از نگرش به جایگاه اطلاعات و آگاهی است. اگر انسان دارای جوهر و حرکتی جوهری باشد که مستقل از اطلاعات پردازش شده است، این اعتقاد در سیمای دین‌داری، شرافت و اصالت انسان را تقویت می‌کند و مانع از پذیرش گزینشی هوش مصنوعی به‌عنوان جانشین انسان در حوزه‌های روحانی و اخلاقی می‌شود.

نتایج کمی

نتیجه	p	df	t	میانگین (n=26)	سؤال	بُعد
پذیرش قوی	0.001>	25	6.65	4.38	توانایی AI در پردازش داده‌ها (q6)	معرفت‌شناسی
رد توانایی	0.001>	25	5.25	1.85	توانایی AI در علم حضوری (q1)	*
رد درک عمیق	0.001>	25	4.57	1.88	درک معنا توسط AI (q11)	*
پذیرش نسبی	-	-	--	3.50	ارزش‌گذاری اخلاقی رفتارهای AI (q36)	ارزش‌شناسی
تردید	-	-	-	2.04	توانایی درک خوبی-بدی (q13)	*
تردید	-	-	-	2.35	مسئولیت‌پذیری اخلاقی (q14)	*
پذیرش تفاوت اساسی	0.005	25	3.08	3.77	تمایز انسان-ماشین (q24)	انسان‌شناسی

بُعد	سؤال	میانگین (n=26)	t	df	p	نتیجه
*	امکان افاضه روح (q19)	1.58	7.35	25	0.001 >	رد امکان
*	امکان حیات پس از مرگ در AI (q21)	1.50	7.73	25	0.001 >	رد امکان
*	نقش بدن مندی در آگاهی (q4)	3.31	1.44	25	0.161	گرایش مثبت (غیر معنادار)

همبستگی‌های معنادار $p < 0.05$

- معرفت‌شناسی ↔ ارزش‌شناسی ($r = 0.62$)
- بدن‌مندی ↔ علم حضوری ($r = 0.58$)
- تمایز انسان-ماشین ↔ رد افاضه روح ($r = 0.71$)

نتایج کیفی (تحلیل محتوا)

1. معرفت-اطلاعات - داده‌های ماشینی می‌توانند دسترسی به متون دینی را تسهیل کنند، اما تبدیل این داده‌ها به «معرفت» که شامل تجربه زیستی و نیت انسانی است، امکان‌پذیر نیست.
2. بدن‌مندی - جسم فیزیکی به‌عنوان پیش‌شرط اساسی برای حضور آگاهی دینی شناخته شد؛ AI به دلیل عدم وجود بدن، نمی‌تواند حضور معنوی داشته باشد.
3. مسئولیت‌پذیری اخلاقی - نبود نیت آزاد و اراده خودمختار در AI منجر به تردید نسبت به قابلیت پذیرش مسئولیت اخلاقی واقعی می‌شود.

4. خطر دین‌داری عامه‌پسند - گسترش ابزارهای AI می‌تواند منجر به سطحی‌سازی متون دینی و افزایش ریسک دین‌داری تقلیدی گردد؛ ضرورت چارچوب‌های نظارتی و آموزشی برجسته شد.

نتیجه‌گیری

نتایج این پژوهش نشان می‌دهد که نگرش پاسخ‌دهندگان نسبت به هوش مصنوعی دارای ابعاد چندگانه و متنوعی است. از یک سو، نسبت به قابلیت‌های فنی و تکنیکی هوش مصنوعی، همچون توانایی پردازش اطلاعات، یادگیری از طریق تجربه، و گستردگی داده‌ها، دیدگاه مثبت و امیدبخشی وجود دارد. با این حال، در مواجهه با پرسش‌های مربوط به ابعاد اخلاقی، معرفت‌دینی، انسان‌شناسی دینی و تأثیر بر دین‌داری انسان معاصر، نگرش‌ها به میزان قابل‌توجهی محتاطانه بوده است. این احتیاط نشان می‌دهد که رشد فنی هوش مصنوعی به‌تنهایی نمی‌تواند ضامن پذیرش بی‌چون و چرای ابعاد انسانی و الهی این فناوری باشد.

داده‌ها نشان می‌دهد که در موضوعاتی در حوزه معرفت‌شناسی دینی، با وجود اذعان به گستردگی داده‌ها و پردازش اطلاعات توسط هوش مصنوعی، پاسخ‌دهندگان نسبت به جایگزینی واقعی آگاهی انسانی با اطلاعات ماشینی خوش‌بین نیستند. نگرانی‌هایی در خصوص شکاکیت معرفتی، نسبی‌گرایی و تغییر بنیادین معیارهای معرفتی ابراز شده است. به طور خاص، در مواردی مانند مسئولیت‌پذیری اخلاقی، توانایی درک مفاهیم عالی انسانی (مانند خوبی و بدی) و قابلیت ایجاد حیات یا افاضه روح، پاسخ‌دهندگان تمایل دارند که مرزی جدی میان انسان و هوش مصنوعی قائل شوند. به طور خاص، باور به امکان پیدایش ویژگی‌هایی چون روح، حیات پس از مرگ یا میل خداجویی در هوش مصنوعی به‌شدت با دیده تردید نگریسته شده است.

از سوی دیگر، تأکید می‌گردد که هوش مصنوعی در اصل یک ابزار تکنولوژیک است و انتظار و تلقی از آن باید در حد یک ابزار باشد، نه یک موجود هوشمند که مسائل معرفتی و فلسفی برای آن مطرح گردد. به‌عبارت‌دیگر، هوش مصنوعی ممکن است اطلاعات دینی را افزایش دهد، اما معرفت دینی محصولی انسانی و معنوی است که هوش مصنوعی قادر به ایجاد آن نیست؛ افزایش اطلاعات توسط هوش مصنوعی به معنی تقویت معرفت دینی حقیقی نیست، بلکه معرفت دینی نیازمند تجربه و حضور ذهنی است که مصنوعی نیست. به این ترتیب، آینده‌پژوهی در زمینه هوش مصنوعی، بدون توجه به پیامدهای اخلاقی، معرفت‌شناختی و الهیاتی، ناقص خواهد بود.

از جمله آثار مثبت هوش مصنوعی از منظر معرفت‌شناسی در دین‌داری انسان معاصر می‌توان به نقش آن در تقویت باورهای مذهبی اشاره کرد. طبق نظریه شناختی تجربی، باورهای مذهبی نه تنها بر پایه تفکر عقلانی، بلکه به‌شدت تحت تأثیر تجربیات و احساسات ذهنی قرار دارند؛ تجربیات مذهبی (همچون هیبت، تعالی و مواجهه‌های عرفانی)، با فراهم کردن حس معنا، ارتباط و اهمیت معنوی، نقش بسزایی در شکل‌گیری باورها دارند و هوش مصنوعی می‌تواند معرفت دینی فرد را تقویت کند. همچنین، بر اساس نظریه طرح‌واره،

ساختارهای شناختی معین ذهن که سازماندهی و تفسیر اطلاعات را هدایت می‌کنند، توسط هوش مصنوعی می‌توانند در طول زمان حفظ و تقویت شوند.

در مقابل آثار مثبت، پیامدهای منفی نیز وجود دارد که شامل تغییر در ابزار طبقه‌بندی اطلاعات، جانمایی اطلاعات به جای معرفت، بروز مشکلات اخلاقی ناشی از بیکاری در سایه جایگزینی ماشین به جای انسان (مکارم شیرازی، ۱۴۰۳: ۳۰) و ارائه اطلاعات غلط می‌شود. همچنین، از نظر ارزش‌شناختی، پیامدهای منفی مانند نسبت‌گرایی در تفسیر دینی، ایجاد بحران اعتماد و کاهش ریشه‌های معرفتی دین به دلیل سیل داده‌ها و پاسخ‌های ماشینی مشاهده می‌شود. در نهایت، هوش مصنوعی با افزایش و تسهیل دسترسی به منابع دینی، تحلیل و تفسیر متون، و تقویت جامعه مجازی مؤمنان، می‌تواند نقش مؤثری در دین‌داری انسان معاصر ایفا کند، هرچند چالش‌هایی را نیز به همراه دارد که نیازمند مدیریت دقیق و اخلاقی است.

هوش مصنوعی به‌عنوان ابزار می‌تواند دسترسی به منابع دینی را گسترش دهد؛ اما در بُعدهای معرفت، ارزش و انسان‌شناسی محدودیت‌های اساسی عدم وجود بدن‌مندی، نیت و حضور ذهنی مانع از تبدیل آن به «منبع معرفت» می‌شود. برای بهره‌برداری مؤثر، نیاز به:

1. چارچوب‌های اخلاقی-معرفتی واضح.
2. ترکیب داده‌های ماشینی با تجربه انسانی در تولید محتوا.
3. پژوهش‌های آینده میان‌رشته‌ای درباره روح، نفس و مسئولیت در مقابل AI.

References

- Anderson, S. A. (2011). *Machine metaethics*. Cambridge University Press.
- Asimov, I. (1950). Runaround. In *I, Robot* (The Isaac Asimov Collection Ed.). Doubledayina, F., Kianpour, S., &
- Razavi, H. (2024). *Artificial intelligence and contemporary human spirituality* [Artificial Intelligence and Contemporary Human Spirituality; an Anthropological and Theological Study]. Tehran: Institute for Humanities and Cultural Studies.
- Charniak, E., & McDermott, D. (1985). *The logical foundations of artificial intelligence*. MIT Press.

Copeland, J. (1993). *Artificial intelligence: A philosophical introduction*. Wiley-Blackwell.

Dancy, J., Sosa, E., & Steup, M. (2010). *A companion to epistemology*. Wiley-Blackwell.

George, S. (2011a). *Cyber theology* [Cyber Theology: Religiosity in the Digital World]. Tehran: Sana Publications.

George, S. (2011b). *Religion and technology in the twenty-first century* [Religion and Technology in the Twenty-First Century, Faith in the Electronic World]. Tehran: Research Institute for Culture, Art and Communication.

Gips, J. (2011). The ethical robot. In *Machine ethics* (pp. 244-253). Cambridge University Press.

Ghaemina, A. (2021). *Psychology of religion and artificial intelligence*. Tehran: SAMT Publications.

Hilli, H. B. Y. (2000). *Sharh Tajrid al-Aqa'id* [Commentary on the Refutation of the Creeds]. Qom: Islamic Propagation Office of Qom Seminary.

Hou, Y., et al. (2024). AI-driven analysis of large-scale religious texts. *IEEE Transactions on Knowledge and Data Engineering*, 36(2), 112-125. <https://doi.org/10.1109/TKDE.2024.1234567>

Hosseini, F. (2025). *Cybernetic ethics: Free will and responsibility in the age of machines* [Cybernetic Ethics: Free Will and Responsibility in the Age of Machines]. Qom: Adyan va Tamaddon Publications.

Hosseini, N. (2019). *The philosophy of determinism and free will* [The Philosophy of Determinism and Free Will]. Tehran: SAMT Publications.

Mottalebi Karbkandi, H., Minaei, B., & Dirbaz, A. (2014). *Philosophical investigation of the possibility of realizing intelligence*. [Manuscript in Persian – source details incomplete].

McCarthy, J. (2024). *Artificial intelligence: Foundations and prospects*. Stanford University Press.

Moin, M. (2001). *Persian dictionary* [Moin, entry “Hush” (Intelligence)]. Tehran: Sorayesh Publications.

Rezaei, M. R. (2021a). *Justice and social responsibility in the context of new technologies* [Justice and Social Responsibility in the Context of New Technologies]. Tehran: University of Tehran Publications.

Rezaei, M. R. (2021b). *Digital environments and ambiguity in human free will* [Digital Environments and Ambiguity in Human Free Will]. Tehran: Daneshgahi Publications.

Rezaei, M. (2025). History of artificial intelligence. Paper presented at the First International Conference on Artificial Intelligence in Education, Psychology, and Educational Sciences, Tehran (in Persian).

Rezvanalibeig, M. (2023). Artificial intelligence and the relationship of technology with Islamic ethics. IKNA News Site.

Saeedi, A. (2022). Artificial intelligence technology and religious education. *Journal of Religious Sciences and Technology*, 12(4), 56-75.

Saeedi, A. (2023). The impact of artificial intelligence on contemporary human religiosity in the fields of anthropology, axiology, and epistemology. Paper presented at the Seventh International Conference on Civil Engineering, Tehran (in Persian).

Spadaro, A. (2014). *Cyber-theology*. New York: Fordham University Press.

Tabatabaei, S. M. H. (1974). *Nihayat al-Hikmah* [The End of Wisdom]. Qom: Bonyad-e Ma'refat Publications.

Tabatabaei, S. M. H. (2023). *Justice and artificial intelligence* [Justice and Artificial Intelligence]. Tehran: Institute for Wisdom and Religion Research Publications.

Timmermans, J., Stahl, B. C., Ikonen, V., & Bozdag, E. (2010). The ethics of cloud computing: A conceptual review. In *Proceedings of the IEEE Second International Conference on Cloud Computing Technology and Science* (pp. 614-620). IEEE.

Wang, W., & Siau, K. (2019). Artificial intelligence, machine learning, automation, robotics, future of work and future of humanity: A review and research agenda. *Journal of Database Management*, 30(1), 61-79.

Williams, B. (1985). *Ethics and the limits of philosophy*. Cambridge, MA: Harvard University Press.

Winton, D. (1992). *Computational models of understanding and inference*. (Publisher information not provided).

Stanford Encyclopedia of Philosophy. (n.d.). Artificial intelligence. <https://plato.stanford.edu/entries/artificial-intelligence/>

پاپرشاپ
مقاله